

Права и задължения на учителите в съвременното българско училище

Наталия Витанова

Abstract: Rights and Obligations in contemporary Bulgarian School: *This article describes the rights and the obligations of teachers in Bulgarian schools today.*

Keywords: *discipline, rights, obligations, teacher*

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните двайсет години българското общество се развива динамично в условията на новите технологии и процесите на световна глобализация. Промените в обществения живот настъпват все по-ускорено и стават все по-многообразни и интензивни. Днес очакванията към образованието са големи и те могат да се разглеждат в контекста на изграждане на един мирен и демократичен свят, в който човешките права се зачитат. Бързо променящото се общество, динамичните глобални и локални промени поставят пред образованието нови предизвикателства, рискове и отговорни задачи, които трябва да се решат както в национален план, така и на ниво училище.

Сред неписаните клаузи на т.нар. обществен договор присъства и очакването обучението и възпитанието на децата да се поверява на хора, които са "учили за това", които имат сили да поемат върху себе си тази отговорност и имат призвание да го направят. Задължение на останалите възрастни е да им съдействат, да пазят авторитета им пред техните възпитаници, да бъдат единни с тях в изискванията си. Никой не може да получи знания, ценности, идеали от хора, на които няма доверие.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Традиционно параметрите на дисциплината в българското училище се задават в официалните нормативни документи на образователното министерство и в голяма степен те се отнасят до правата и задълженията на всички участници в образователно-възпитателния процес, както и до съответните санкции при нарушаване на установения училищен канон.

Правата са „узаконена от държавата възможност, свобода на човека да постъпва според нуждите и желанията си“ [2:711]. Правата са тези, които легитимират свободата, а задълженията предпоставят тази свобода. Правата представляват съвкупност от споразумения между членовете на обществото, които определят по отношение на кого и при какви условия хората могат да действат ръководейки се от своята воля, задават границите на човешката свобода и автономия, независимостта на човека спрямо държавата, неговите действия в икономическата, социалната и духовната сфера. Те не съществуват сами по себе си, а винаги съществуват в обществото. Те не са универсални, а са различни в различните общества. Правата се обуславят от йерархична система от ценности и са вторични по отношение на нея. Обществото дава права на своите членове при определени условия, които трябва да се спазват и изпълняват. Правата не са неотменно качество на човека, те се дават и се отнемат. Те са бариера на пътя на произвола, хаоса и на всичко, което пречи на нормалното развитие на обществото. Правата предполагат и отговорности (задължения), които са гарантирана от държавата мяра, определяща допустимото и приемливото, желателното поведение на човека, обективно обусловено от потребността за съществуване и развитие на другите хора. Правата и задълженията регулират стандартите на социалното и индивидуалното поведение. Правата не могат да съществуват без задълженията.

Задълженията са вътрешен източник за движение, реализация и развитие на правата на човека. Правата от своя страна са вътрешен източник за реализация на задълженията.

Предмет на настоящото изследване са правата и задълженията на учителите в съвременното българско училище (не са разгледани правата и задълженията на възпитателите, учителите от детските градини, учителите, които заемат административни длъжности).

1. Задължения на учителите

Успехите на една институция зависят от точното определяне и изпълнение на правата и задълженията на членовете на тази институция. Това твърдение важи за всяка организация, включително и за училището. Правата и задълженията се предявяват от законодателя и те се отнасят до всички участници в образователно-възпитателния процес - учители, ученици, родители. През последните двадесет години в цяла Европа, в това число и в България, се акцентира върху качеството на образованието, по-специално „увеличаване на капацитета за новаторско (иновативно) обучение и засилване на професионализацията на учителите. Това поставя нови изисквания пред учителите – увеличаване на отговорностите им, разширяване на задълженията им и, в по-общ план, промяна на условията им на труд и на техния статут” [5].

Нормите на поведение на учителите в училище и извън него са в корелация със задълженията. Те са регламентирани от законодателя в Правилника за прилагане на закона за народната просвета (ППЗНП) (и в правилниците на училищата) и са императивни за всички учители.

Задълженията на учителите, предвидени в сега действащия Правилник, могат да се диференцират в следните групи:

- **основни задължения (ориентирани предимно към процеса на обучение):** да изпълнява нормата за задължителна преподавателска работа и другите задължения, включени в длъжностната му характеристика (чл. 128, ал.1); да преподава учебния предмет на книжовен български език, с изключение на учебните предмети "чужд език" и "майчин език", както и на учебните предмети на чужд език, да общува с децата или учениците на книжовен български език и да ги подпомага да усвоят книжовноезиковите норми (т. 2); да опазва живота и здравето на децата или учениците по време на образователно-възпитателния процес и на други дейности, организирани от училището (т. 6); да поддържа и повишава професионалната си квалификация (т.7); да информира писмено и на индивидуални срещи родителите за успеха и развитието на детето или ученика, за спазването на училищната дисциплина, както и за уменията му за общуване и интегриране в училищната среда, да ги насочва към форми на допълнителна работа с оглед на възможностите, потребностите и желанията на детето или ученика при зачитане на тяхното право да вземат решения (т. 8); да не ползва мобилен телефон по време на час (т. 9); да уведомява своевременно директора, когато се налага да отсъства от учебни часове, за осигуряване на заместник с оглед недопускане на свободни часове (т. 3);
- **съпътстващи задължения (свързани с дейността на учителя извън процеса на преподаване) -** да участва в работата на педагогическия съвет и да изпълнява неговите решения (т. 4); да изпълнява предписанията и препоръките на органите, осъществяващи методическа дейност и контрол в системата на народната просвета (т.5); индивидуалните срещи с родителите се провеждат в приемното време на учителя или в друго удобно за двете страни време (ал.2);

- **допълнителни задължения (забрани)** - да не пуши, да не внася и да не употребява алкохол в училището, както и извън него - при провеждане на мероприятия и дейности, в които участват деца или ученици; да не внася в училището оръжие, както и други предмети, които са източник на повишена опасност (ал.1, т.10, 12);
- **специфични задължения:** да се явява на работа с облекло и във вид, които съответстват на положението му на учител и на добрите нрави (чл.1, ал.11); учителят не може да нарушава правата на ученика, да унижава личното му достойнство, да прилага форми на физическо и психическо насилие върху него (чл.129) [4].

За първи път към учителя, който е и **класен ръководител**, законодателят предявява следните **задължения:** да следи за успеха и развитието на учениците по всички учебни предмети, като осъществява връзка с другите специалисти и подпомага работата им; за спазването на училищната дисциплина, както и за уменията им за общуване с учениците и учителите и интегрирането им в училищната среда, като периодично и своевременно информира родителите (чл. 129б, ал.1, т. 1, 4, 10, 11, 12); да анализира и оценява рисковите фактори, оказващи влияние върху учениците от паралелката, и да предприема превантивни и корективни мерки за справяне с тях (т. 2); да консултира родителите за възможностите и формите за допълнителна работа с ученика с оглед максимално развитие на заложените му, както и за възможностите за оказване на педагогическа и психологическа подкрепа от специалист, когато това се налага (т. 5); да организира и да провежда родителски срещи (т. 7); периодично да организира индивидуални срещи с учениците от паралелката, да организира и провежда часа на класа и да работи за развитието на паралелката като общност (т. 8); да участва в процедурите за налагане на наказания и мерки по отношение на учениците от паралелката в случаите и по реда, предвидени в този правилник (т. 9); да води редовно и да съхранява учебната документация за паралелката (т. 13).

Класният ръководител няма право да обсъжда публично въпроси, свързани с успеха и поведението на отделните ученици от паралелката (ал. 2).

На първата родителска среща за учебната година класният ръководител е задължен да предостави на родителите информация за графика на приемното време на учителите в училището (ал.3) [4].

Съобразно длъжността, която заема в училище, "младши учител", "учител", "старши учител" и "главен учител" законодателят предпоставя следните **задължения**. На младшия учител: да планира, организира и провежда образователно-възпитателния процес по учебния предмет или модул, по който преподава; да формира знания, умения и нагласи у децата и учениците; да диагностицира, насърчава и оценяват постиженията на децата и учениците, на които преподават; да анализира резултатите при оценяването на входното и на изходното равнище на учениците, на които преподават (чл. 129в, ал.1). Според правилника в своята работа младшият учител трябва да е подпомаган от старшия и под неговото ръководство да усъвършенства практическите си компетентности и да се адаптира към образователно-възпитателния процес (ал. 2), по изключение може да бъде класен ръководител (ал.3) и да му се възлага работа с деца от задължителната подготвителна група или от подготвителния клас (ал.4) [4].

Според Чл. 129г. ал.1 "старшият учител", изпълнява следните специфични задължения: „а) участва в провеждането на квалификационно-методическа дейност по съответния учебен предмет или модул в училището или по съответното направление в детската градина; б) участва в дейности, свързани с подготовката, организирането и провеждането на оценяването на входното и изходното равнище и/или външно оценяване на знанията и уменията на учениците от съответния клас; в) подпомага дейностите по разработване на тестове, задачи, задания, материали и

критерии за оценяване на знанията и уменията на учениците по съответния учебен предмет или модул; г) анализира и обобщава резултатите, получени от оценяването на входните и изходните равнища и/или от външно оценяване по съответния учебен предмет или модул на равнище клас; д) използва и показва ефективни методи при организацията и провеждането на образователно-възпитателния процес; е) подпомага и ръководи дейността на лицата, заемащи длъжността "младши учител"; ж) участва в дейности по разработване на проекти по програми и/или в дейности по реализирането им; з) изпълнява и други задължения, произтичащи от спецификата на длъжността и вида на училището" Законодателят делегира правото да „предлагат преминаване от длъжност "младши учител" на длъжност "учител" на лицата, които подпомагат за усъвършенстване на практическите им компетентности и адаптацията им към образователно-възпитателния процес (ал.2) [4].

Към "главния учител" се предявяват следните задължения: „ да планира и координира квалификационно-методическата дейност в училището - за етап и/или степен; да участва в дейностите, свързани с организиране и провеждане на външно оценяване в училището; да обобщава анализите на резултатите от входни и изходни равнища и/или от външни оценявания за училището; да консултира лицата, заемащи длъжността "учител" и длъжността "старши учител" в училището, при диагностика и оценка на резултатите на учениците; да консултира и подпомага лицата, заемащи учителски длъжности, с цел кариерното им развитие; да организира и координира обмяната на добри практики в училището, ориентирани към повишаване качеството на обучение и прилагането на интерактивни методи за работа с децата и учениците; да организира и провежда училищните кръгове и съдейства за организирането и провеждането на общински, областни и национални кръгове на олимпиади и състезания в училището; да координира дейностите по разработване и реализиране на проекти, в които участва училището; да изпълнява и други задължения, произтичащи от спецификата на длъжността и вида на училището (чл. 129д, ал.1); на главния учител могат да се възлагат задължения, свързани с организацията и провеждането на извънкласни форми и дейности, часове по свободноизбираема подготовка, както и задължения като класен ръководител по изключение, когато организацията в училище не позволява тези дейности да се извършват само от лица, заемащи длъжностите "учител" и "старши учител"(ал.2) [4].

Заемащата длъжност и задълженията се намират в правопрпорционална зависимост. Колкото по-висока е длъжността на учителя, толкова повече са неговите задължения, част от които са свързани с извънкласната и извънучилищната дейност. Това предполага по-висока физическа и интелектуална натовареност, а като следствие по-високо психическо и емоционално напрежение свързано с високата емоционална включеност в дейността, времевата рамка на дейността, организационните моменти на педагогическата дейност и отговорността пред администрацията, родителите и обществото. Много учители се оплакват от непрекъснато нарастване на задълженията им при същевременно влошаване на условията за работа, поведенчески проблеми на учениците и отслабващата подкрепа от страна на родителите.

2. Права на учителите

Правата на учителите, от една страна, са свързани с легитимната свобода на визираната общност с цел оптимизиране на процеса на обучение и възпитание и отношенията, свързани с него. От друга, те са в корелация с дисциплината, тъй като правата всъщност представляват нормата, която сама по себе си е дисциплинарно изискване, и като такава е част от училищната дисциплина. „Акцентирането върху правата на личността е един от начините за убеждаване в разумността на дисциплинарните изисквания и за тяхното усвояване, защото е естествено и

разбираемо един човек да има както права, така и задължения, и да се стреми да постига в поведението си баланс между двете” [3:15].

Правата на съвременния учител са свързани основно с възможността за избор на методите и средствата на обучение, като се акцентира на интерактивните методи и новите информационни технологии (чл.127, ал.1, т.1) съобразно училищната материално-техническа база (т.6) и повишаването на квалификацията и образованието му (т. 3, 4). Той има право да участва при избора на учебници по съответния учебен предмет (т.2), както и да изказва мнения и да дава предложения, свързани с развитието на училището (т.5) [ППЗНП]. Правото на учителя да повишава квалификацията и образованието си по своята същност е задължение. Ако учителят иска да е добър професионалист трябва непрекъснато да повишава квалификацията си, за да е запознат с най-новите постижения в областта на образованието. Ако иска да е атрактивен за съвременните ученици следва да избира и прилага най-подходящите методи, средства и технологии. В съдържателен план възможността за избор на методи, средства и технологии също не може да бъде определена като право, тъй като това е част от всекидневна работа на учителя и в този контекст това е по-скоро е задължение, отколкото право.

От правата заложи в ППЗП може да се обобща, че те са ограничени и в количествено и в съдържателно отношение. Ако се направи един кратък исторически преглед по въпроса за правата на учителите се установява, че пренебрегването им е традиционно за българското образование. В статията „Нормативна уредба на дисциплината в новобългарското училище през Възраждането” В. Атанасова пише: „прави впечатление, че се акцентира върху задълженията на свързаните с училището лица и в много по-малка степен са засегнати техните права” [1:19-20].

През периода на социализма в голяма част от правилниците се открива параграф, озаглавен „Права и задължения на учителите”, в който са предписани единствено и само задълженията на учителската колегия. Въпреки, че правата не са регламентирани от законодателя директно, като основни права на учителите са посочени правото за избор на методи и форми, както и правото за повишаване на квалификацията му, независимо, че в правилниците те са визирани като задължения (и всъщност са по-скоро задължения).

Съвременното българско образователно законодателство не прави изключение по отношение на тази тенденция. Законодателят формално разграничава правата от задълженията, но при по-внимателен прочит се открива, че някои от правата са всъщност задължения. Когато правата на учителите са negliжирани, трудно могат да се намерят разумни аргументи в полза на свободата, защото ограничавайки до минимум правата на учителя, законодателят всъщност ограничава до минимум неговата свобода. По този начин учителят се държи в подчинение, а в пряката си работа се сблъсква с множество институционални ограничения и бюрократични пречки. В този контекст не може да се търси свобода в процесите на възпитание и обучение от страна на учителската колегия в контекста на правата заложи от законодателя в официални държавни документи свързани с образованието. Правата на човека, респ. на учителя са такива, каквато е държавата. Една „лоша” държава предопределя лоша съдба и на правата на човека/учителя. Тя или няма да ги признава, или няма да съдейства за тяхното осъществяване. Докато у хората не се възпита адекватно отношение към ценността човек, не може да има успех при реализацията на ценностите права на човека, права на учителя. Независимо, че са фундаментални, правата на човека не са абсолютни. Те могат да бъдат игнорирани и често са игнорирани поради подмяна на ценностите.

От направения преглед на нормативните документи могат да се направят следните **изводи**:

- правата и задълженията на съвременния учител формално са деференцирани от законодателя, но съдържателно не са съвсем ясно разграничени;
- съществува голям дисбаланс между правата и задълженията, в полза на задълженията (учител – професия със задължения без права);
- тенденция е увеличаването на задълженията и ограничаването на правата на учителите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Първоначално дейността на учителя в България не е нормативно уредена. За първи път тя се регламентира през периода на Възраждането в правилници, устави, договори между училищните настоятелства и учителите и други документи. Законодателните основи на учителската професия се поставят след Освобождението и търпят промени през следващите периоди. Учителската професия мени обхвата, формите си на реализация, функционалната си насоченост и част от своето съдържание. Динамични и променливи са и изискванията към учителите и техните преки професионални задачи.

И в бъдеще, в зависимост от новите реалности, възгледите за правата и задълженията на учителите непрекъснато ще се променят и коригират.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Атанасова, В. Нормативна уредба на дисциплината в новобългарското училище през Възраждането (2009), Сп. Педагогика, София, Atanasova, № 3-4, с.126 – 144.

[2] Български тълковен речник (1976), София: изд. „Наука и изкуство“.

[3] Колишев, Н. Дисциплината във взаимоотношенията между учители и ученици (2007), Сп. Педагогика, София, №5.

[4] Правилник за прилагане на Закона за народната просвета. Издаден от министъра на образованието и науката, обн., ДВ, бр. 68 от 30.07.1999 г., изм., бр. 19 от 10.03.2000 г., изм. и доп., бр. 53 от 12.06.2001 г., в сила от 15.09.2001 г., доп., бр. 7 от 18.01.2002 г., изм. и доп., бр. 68 от 16.07.2002 г., в сила от 16.07.2002 г., бр. 19 от 28.02.2003 г., в сила от 28.02.2003 г., бр. 33 от 11.04.2003 г., в сила от 11.04.2003 г., попр., бр. 48 от 23.05.2003 г., изм. и доп., бр. 65 от 22.07.2003 г., в сила от 22.07.2003 г., бр. 99 от 11.11.2003 г., в сила от 11.11.2003 г., изм., бр. 15 от 24.02.2004 г., в сила от 24.02.2004 г., изм. и доп., бр. 7 от 27.01.2009 г. < <http://www.minedu.government.bg/>>.

[5] Степени на автономност и отговорности на учителите в Европа. 2008, <http://www.eurydice.org>

За контакти:

Наталия Иванова Витанова, доцент, доктор, ШУ „Епископ Константин Преславски“, Катедра „Педагогика и управление на образованието“, град Шумен 9700, ул. „Университетска“115, e-mail: omerzen@abv.bg